

بررسی و نقد روش اتان کلبرگ در بهره‌گیری از منابع امامی در مطالعات شیعی امامی

سید عبدالرحیم حسینی^۱

احمد بهشتی مهر^۲

ربابه غلامی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۵

تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۸/۲۴

چکیده

اتان کلبرگ، منتقد شیوه پیشین خاورشناسان در بهره‌گیری و استناد به منابع غیرشیعی در مطالعات شیعه‌شناسی است. بیشترین منابعی که او از آن‌ها در مطالعات شیعه‌پژوهی خود بهره برده منابع امامی، شامل منابع کلامی، حدیثی، تاریخی، تفسیری و فقهی است. پژوهش حاضر، با رویکرد توصیفی - تحلیلی و روش کتاب‌خانه‌ای، در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که کلبرگ در پژوهش‌های امامی خود از کدام منابع امامی و با چه روشی بهره برده است؛ و در این راستا تلاش می‌کند ضمن دسته‌بندی منابع امامی مورد استفاده در پژوهش‌های کلبرگ، درستی و کارایی روش این شیعه‌پژوه را در بهره‌گیری از آن‌ها، مورد ارزیابی قرار دهد. در این بررسی مشاهده می‌شود در همه موضوع‌های مورد بررسی، بهره‌گیری از منابع امامی با وجود شمار فراوان منابع امامی، به‌ویژه حدیثی، کلامی و تفسیری، و اشراف ستودنی کلبرگ بر آن‌ها، این منابع عمدتاً به گونه‌ای مورد استناد و ارجاع قرار گرفته‌اند که - هم در موضوع و هم جزئیات محتوایی - کلبرگ را در اثبات و تأیید پیش‌فرض‌های او یاری می‌رسانند. نادیده گرفتن برخی شواهد، خطا در برداشت و توجه اندک به اعتبار منابع یا نویسندگان آن‌ها، همراه با غلبه پیش‌فرض‌های گوناگونی مانند خاستگاه سیاسی شیعه و جعل روایات، از کاستی‌های کار کلبرگ به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی

کلبرگ، مطالعات شیعی، شیعه امامیه، روش‌شناسی.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه تهران (abdhosseini@ut.ac.ir).

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه قم و عضو پیوسته انجمن کلام اسلامی حوزه (ahmadbeheshtimehr@gmail.com).

۳. دانشجوی دکتری کلام امامیه، دانشگاه تهران، پردیس فارابی (b.gholami2257@chmail.ir).

۱. بیان مسئله

«شیعه‌پژوهی» از جدیدترین زمینه‌های مطالعاتی خاورشناسان به شمار می‌رود. پیشینه این شاخه از اسلام‌پژوهی، به عنوان یک رشته مطالعاتی مستقل، به زمان پیروزی انقلاب اسلامی ایران برمی‌گردد. با توجه به موج تأثیر دیدگاه‌های عقیدتی انقلاب اسلامی بر سراسر جهان اسلام، که بر پایه آموزه‌های شیعه امامیه تعریف می‌شود، امامیه مرکز توجه و مطالعه شیعه‌پژوهی قرار گرفته است.

اتان کلبرگ، از برجسته‌ترین خاورشناسان شیعه‌پژوه است که بیشتر مطالعات خود را بر شیعه امامیه متمرکز کرده و با اطلاعات بسیاری که حاصل سال‌ها پژوهش در آثار اسلامی و به‌ویژه منابع امامی است، مطالب قابل توجهی درباره مسائل کلامی، فقهی، تفسیری و حدیثی امامیه گرد آورده است. او از منتقدان شیوه پیشین خاورشناسان در پژوهش و معرفی شیعه است، زیرا آنان اطلاعات لازم را با مراجعه به منابع غیرشیعی به دست می‌آوردند که اغلب تحریف‌شده، ناقص، جانب‌دارانه و اندک بود. از این رو، او بنیان شیعه‌پژوهی خود را بر این باور نهاده که مطالعه و شناخت شیعه باید در درجه اول با مراجعه به منابع و آثار شیعی باشد و هر گونه استناد و برداشت از منابع غیرشیعی از دقت و صحت لازم در معرفی شیعه برخوردار نخواهد بود (Kohlberg, 1991, II: 31). اکنون این پرسش مطرح است که کلبرگ در مطالعات شیعی امامی از کدام منابع امامی بهره برده و چه روشی برای به‌کارگیری این دسته منابع در پیش گرفته است؟ با توجه به روش او، یافته‌ها و برداشت‌هایش تا چه اندازه به حقیقت باورهای امامیه نزدیک بوده است؟ برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، منابع مورد استفاده کلبرگ در بسیاری از نگاشته‌های او در مقاله‌ها و مدخل‌های دانشنامه‌ها بررسی شد.

اگرچه پژوهش‌ها و نگاشته‌هایی چند در زمینه آثار کلبرگ درباره امامیه در دسترس است، مانند کتاب *شیعه‌شناسان غربی و اصول اعتقادات شیعه دوازده‌امامی*^۱، و مقاله‌های «نقدی روایی - کلامی بر دیدگاه اتان کلبرگ در موضوع تقیه از منظر شیعه امامیه»^۲، «ترجمه و نقد مقاله از امامیه تا اثنی‌عشریه»^۳، «تحلیل انتقادی نظرات اتان کلبرگ در موضوع جهاد از دیدگاه

۱. صانع‌پور، مریم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۹۳.

۲. معارف، مجید؛ طباطبایی‌نژاد، سیدسجاد؛ میرحسینی، یحیی؛ علوم قرآن و حدیث، سال ۱۸، شماره ۶۹، پاییز ۱۳۹۲، ص ۱۵۵-۱۸۰.

۳. الویری (خندان)، محسن، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، سال ۱، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۴، ص ۲۰۱-۲۲۰.

امامیه»^۱، «بررسی آثار و نظریات اتان کلبرگ درباره تشیع امامی»^۲ و... که تنها برخی موضوع‌ها یا مقاله‌های کلبرگ را مورد بررسی و نقد قرار داده‌اند، اما پژوهشی که به‌ویژه به دسته‌بندی، بررسی و ارزیابی منابع مورد استفاده او در مطالعات امامی پرداخته باشد، مشاهده نشد.

۲. دسته‌بندی منابع در آثار کلبرگ

یکی از برجسته‌ترین امتیازهای کلبرگ در عرصه شیعه‌پژوهی، بهره‌گیری او از منابع فراوان و متنوع است. این امر، که به عنوان گردآوری شواهد هرچه بیشتر در یک پژوهش به عمق کارهای او افزوده و به پذیرفته شدن یافته‌ها یا دیدگاه‌هایش کمک فراوانی کرده است، سنج‌ای برای توانایی او در تشخیص نوع منابع برای موضوع‌های گوناگون مورد پژوهش به شمار می‌رود. کلبرگ از سه دسته منبع در پژوهش‌های خود بهره گرفته است: منابع امامیه، منابع اسلامی غیرامامی شامل دیگر فرقه‌های شیعی، سنی و معتزلی، و منابع خاورشناسان اعم از مسلمان یا غیرمسلمان، غربی یا غیرغربی. در این نوشتار، با توجه به اهمیت و فراوانی آثار امامی و تأکیدی که کلبرگ بر بهره‌گیری از منابع امامی در پژوهش‌های شیعی دارد، از میان این سه دسته آثار، به معرفی، بررسی و ارزیابی برخی از منابع امامی در شیعه‌پژوهی او می‌پردازیم.

۳. منابع امامی

منابع امامی، پایه شیعه‌پژوهی کلبرگ را تشکیل می‌دهند. منظور از «منابع امامی» آثاری است که پدیدآورندگان آن‌ها باورمند و شهره به مذهب تشیع امامی اثنی‌عشری هستند و از این رو، در فهرست آثار شیعی امامی دسته‌بندی می‌شوند. یکی از نکته‌های قابل توجه در گزینش منابع امامی از سوی کلبرگ این است که اغلب همراه با ارجاع‌ها و استنادها، به جایگاه آن اثر یا نویسنده در ادبیات امامی اشاره - هرچند کوتاه - و تصریح می‌کند که این منابع یا نویسندگان آن‌ها، یا راویان و شارحان آن‌ها از کسانی هستند که خود از بزرگان امامیه و یا توسط متکلمان، مفسران و علمای برجسته و محوری امامیه مورد اعتماد و یا استناد بوده‌اند. برای

۱. کریمی، محمود؛ طباطبایی‌نژاد، سیدسجاد؛ علوم قرآن و حدیث، سال ششم، شماره ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۸۷-۱۱۲.

۲. گراوند، مجتبی؛ صادقیان دهکردی، سیداحسان؛ ذهابی، مجتبی؛ فصلنامه علمی تخصصی پارسوا، سال ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۳۹۵، ص ۱۰۵-۱۲۳.

نمونه، در پاورقی مقاله «محدث در شیعه اثنی عشری» شیخ مفید را این گونه معرفی می کند: «محمد بن محمد الشیخ المفید، بزرگ ترین عالم شیعی دوران آل بویه» (Kohlberg, 1991, V: 39). و یا به نقل و استناد بسیاری از محدثان و مؤلفان امامیه از بسیاری می پردازد (Amir-Moezzi and Kohlberg, 2009, 33-38). کلبرگ هم چنین به ارتباط منابع روایی با یکدیگر توجه دارد. اصول کافی را منبعی موثق می خواند و این که روایتی در بصائر الدرجات آمده، اما کلینی آن را در اصول کافی نیاورده، برای او قابل توجه است (Kohlberg, 1991, V: 42)؛ و بر نقل ها و ارجاع های پرشمار بسیاری از مفسران، محدثان و نویسندگان امامی از بسیاری تأکید دارد (Amir-Moezzi and Kohlberg, 2009, 33-38؛ Kohlberg, 1973, 213). او به «جست و جوی خستگی ناپذیر» مجلسی برای روایات «اصول اربعه» اشاره می کند و بازیابی و احیای بخش های مهمی از آن ها را مدیون تلاش او برمی شمرد (Kohlberg, 1991, VII: 137-138). این روش کلبرگ که با آن در واقع نوعی ارزش گذاری و اعتبارسنجی منابع خود را به رخ می کشد، اقتضا می کند نیازی به نقد دیدگاه های او بر پایه منابع احساس نشود و نقد روشی و محتوایی آثار او اهمیت نخستین می یابد؛ برخلاف آثار بسیاری از خاورشناسان گذشته، که در گزینش منابع امامی و غیر امامی در موضوع های مرتبط با امامیه، اغلب تفکیک درست را انجام نمی دادند، و در نتیجه یکی از مهم ترین جنبه های بررسی و نقد کارهای پژوهشی آنان بر «منابع» متمرکز می شد. با این همه، گونه منابع و شیوه بهره گیری از آنان بر توصیف ها، تحلیل ها و نتیجه گیری های او تأثیر مشخصی می گذارد. از این رو، ناگزیر باید بخش قابل توجهی از بررسی و نقد کارهای کلبرگ را به معرفی و ارزیابی منابع مورد استفاده او اختصاص داد.

۳-۱. فراوانی منابع امامی

کلبرگ به درستی و - چنان که گفتیم - بر پایه اصرار خود بر لزوم مراجعه به منابع شیعه در مطالعات شیعه پژوهی، بیشترین منابع مورد استفاده خود را به آثار امامیه اختصاص داده است. تنوع و فراوانی نسبی در منابع امامی در موضوع های گوناگون کلامی، حدیثی، تفسیری، تاریخی، ملل و نحل و... را می توان مهم ترین ویژگی کارهای پژوهشی کلبرگ دانست. در یک شمارش سطحی می توان دید که اصول کافی، بحار الأنوار، کمال الدین، مناقب آل علی بن ابی طالب علیه السلام، بصائر الدرجات، المحاسن، فرق الشیعه، تفسیرهای قمی و عیاشی، و کتب رجال شیخ طوسی، علامه حلی و کشی بیشترین مراجعه و استناد را در کارهای کلبرگ داشته اند.

از زاویه‌ای دیگر، آثار شیخ صدوق بیشترین ارجاع‌ها از نظر تنوع آثار یک نویسنده را دارند، و تعداد ارجاع‌ها به بحار الأنوار، اصول کافی، آثار شیخ مفید و بصائر الدرجات نیز بسیار چشم‌گیر است. در این میان، سه اثر مهم روایی امامیه - بصائر الدرجات، اصول کافی و المحاسن - بیشتر مورد توجه خاورشناسان بوده، که ظاهراً به دلیل پرداختن به آموزه بنیادین «امامت» در باورهای شیعه دوازده امامی است (حسن‌نیا، ۱۳۹۴: ۲۷۸). کلبرگ را نیز می‌توان در این دسته جای داد.

در بررسی کمی منابعی که کلبرگ از آن‌ها بهره برده، مشاهده می‌شود که شمار منابع امامی، فراوان و قابل توجه است. جدول صفحه بعد - به ترتیب - پرکاربردترین منابع امامی را در پژوهش‌های او، همراه با محتوای آن آثار، نشان می‌دهد. چینش منابع در جدول، بر پایه تعداد نسبی ارجاع‌ها و استنادهای کلبرگ به آن منابع است. با توجه به این‌که هدف از ترسیم این جدول، ارائه آمار دقیق نبوده، بلکه مقایسه اجمالی محتوا و فراوانی نسبی این منابع اهمیت داشته، شمارش از برخی آثار او (Kohlberg, 1991: passim; Kohlberg, 2003: vi-xxix; Gibb, 1960: 371-372; Gibb, 1960: 386-388)

به صورت نمونه‌ای و مجمل^۱ انجام شده است.

نام منبع	مؤلف	سال درگذشت	موضوع	نام منبع	مؤلف	سال درگذشت	موضوع
۱ بحار الأنوار	محمدباقر مجلسی	۱۱۱۰	حدیثی - کلامی	۲۱ عیون اخبار الرضا علیه السلام	صدوق	۳۸۱	حدیثی
۲ اصول کافی	کلینی	۳۲۹	حدیثی	۲۲ المحاسن	برقی	۲۸۰	حدیثی
۳ بصائر الدرجات	صفار قمی	۲۹۰	حدیثی	۲۳ الإحتجاج	طبرسی	۵۴۸	حدیثی - کلامی
۴ فرق الشیعه	نوبختی	۳۰۲ یا ۳۱۰	ملل و نحل	۲۴ الفهرست	طوسی	۴۶۰	رجالی
۵ اوائل المقالات	مفید	۴۱۳	کلامی	۲۵ مروج الذهب	مسعودی	۳۴۶	تاریخی
۶ الاختصاص	مفید	۴۱۳	حدیثی	۲۶ النقص	قزوینی	۱۰۸۹	کلامی
۷ معانی الأخبار	صدوق	۳۸۱	حدیثی	۲۷ تفسیر تبیان	طوسی	۴۶۰	تفسیر
۸ المقالات و الفرق	اشعری قمی	اواخر ق ۲	ملل و نحل	۲۸ مختصر بصائر حلی	حسن حلی	۷۲۶	حدیثی

نام منبع	مؤلف	سال درگذشت	موضوع	نام منبع	مؤلف	سال درگذشت	موضوع
۹	تفسیر	علی بن ابراهیم قمی	۳۰۷	تفسیر	۲۹	خصال	صدوق
۱۰	کمال الدین و تمام النعمه	صدوق	۳۸۱	حدیثی - کلامی	۳۰	الذریعه	تهرانی
۱۱	علل الشرایع	صدوق	۳۸۱	حدیثی	۳۱	تفسیر	فرات کوفی
۱۲	رساله الاعتقادات	صدوق	۳۸۱	کلامی	۳۲	مجمع البیان	طبرسی
۱۳	المناقب	ابن شهر آشوب	۵۸۸	حدیثی - کلامی	۳۳	السقیفه	سلیم بن قیس
۱۴	تفسیر	عبّاشی	۳۲۰	تفسیر	۳۴	الإرشاد	مفید
۱۵	رجال	کشی	۳۸۵	رجالی	۳۵	إعلام الوری	طبرسی
۱۶	رجال	نجاشی	۴۵۰	رجالی	۳۶	الشافی فی الإمامه	سید مرتضی
۱۷	اثبات الوصیه	مسعودی	۳۴۶	کلامی	۳۷	کشکول	یوسف بحرانی
۱۸	تفسیر (منسوب به امام عسکری علیه السلام)	۲۵۵	تفسیر	۳۸	البرهان فی تفسیر القرآن	هاشم البحرانی	۱۱۰۷ یا ۱۱۰۹
۱۹	الغیبه	نعمانی	۳۶۰	حدیثی	۳۹	وسائل الشیعه	حر عاملی
۲۰	الغیبه	طوسی	۴۶۰	حدیثی - کلامی	۴۰	تنزیه الانبیاء	سید مرتضی

آن گونه که مشاهده می شود، محتوای حدیثی و کلامی با ۲۴ مورد، بیشترین تعداد را از میان این چهل اثر نمونه تشکیل می دهند. تفسیرها که اغلب روایی اند، در جایگاه بعدی قرار دارند. هم چنین بیشتر آثار امامی متعلق به چهار سده نخست اسلامند که آثار وابسته به سده چهارم بیشترین تعداد را دارند.

۲-۳. شناخت و چینش منابع

کلبرگ، در اغلب آثار، هنگام مراجعه یا استناد به منابع امامی، از شناخته شده ترین منابع که

امروزه مؤلفان و پژوهش‌گران امامی در بیشتر مباحث حدیثی و اعتقادی به آن‌ها مراجعه می‌کنند، بهره‌گرفته است. تنوع و اصالت امامی بیشتر این آثار، نشان از مطالعه گسترده‌ی او در آثار امامی دارد؛ و به نظر می‌رسد کمتر خاورشناس غیرمسلمانی تا این درجه موفق به استناد به این‌گونه منابع شده باشد. علاوه بر آن، به محتوای موضوعی منابع توجه دارد؛ به این معنا که برای هر یک از موضوع‌های فقهی، کلامی، تفسیری، حدیثی و... منبع مرتبط را برگزیده است. از این رو، خلط بین منابع در موضوع‌های گوناگون که یکی از مهم‌ترین اشکالات رایج بین پژوهش‌های خاورشناسی به شمار می‌رود، کمتر رخ می‌دهد.

کلبرگ در بررسی هر موضوع اصلی، به ترتیب زمانی و تاریخی منابع توجه می‌کند و اغلب مراقب است که تقدیم و تأخیر آثار یا نویسندگان آن‌ها رعایت شود. با توجه به غالب بودن روش تاریخی در شیعه‌پژوهی، توجه به سیر زمانی آثار نقش مهمی در پژوهش‌های کلبرگ دارد و به قوت و اعتبار آن‌ها می‌افزاید. علاوه بر آن که به خواننده اجازه می‌دهد برای موضوع مورد بررسی، بازه‌ی زمانی سازمان‌یافته‌ای را در ذهن خود ترسیم کند. برای نمونه، در پاورقی‌های مقاله «تقیه» ارجاع‌ها به ترتیب زمان زندگانی نویسندگان منابع چینش می‌شوند: او برای ارجاع در موضوع تقیه سلمان از ابوذر به ترتیب از *بصائر الدرجات* صفار قمی (۲۹۰ق)، *اصول کافی* کلینی (۳۲۹ق)، *بحارالانوار* مجلسی (۱۱۱۰ق)، *الرجال* کشی (۳۸۵ق)^۱، *الدرجات الرفیعه* ابن معصوم (۱۱۱۹ق)، *نفس الرحمن فی فضائل سلمان نوری طبرسی* (۱۳۲۰ق)، و *طرائق الحقائق معصوم علی‌شاه* (۱۳۴۴ق) نقل می‌کند (Kohlberg, 1991, III: 397).

سیر پژوهش کلبرگ در هر موضوع کلی یا جزئی در ارتباط با اعتقادات امامیه، اغلب مشخص و دسته‌بندی شده است. این دسته‌بندی بنا بر رویکرد او در هر مقاله یا اثر دیگر، گاه بر اساس دیدگاه‌ها و برداشت‌های فرقه‌های گوناگون اسلامی است؛ به این صورت که کلبرگ موضوع اعتقادی مورد پژوهش را عنوان، و سپس اعتقاد و رویکرد امامیه نسبت به آن موضوع را از دیدگاه و برداشت اندیشمندان معتزله، اهل سنت و یا دیگر فرقه‌های غیرامامی مطرح می‌کند. این بخش از کار او، که معمولاً در قالب مقدمه یا درآمد اثر اوست، به ترتیب زمانی و بر پایه‌ی زمان درگذشت هریک از آن اندیشمندان است. این روش، از امتیازات آثار کلبرگ است و علاوه بر وضوح دیدگاه‌ها برای خواننده، نشان می‌دهد که او بر جداسازی دیدگاه‌های غیرامامی از

۱. در این جا استناد به *رجال* کشی به تناسب توضیحات نویسنده، این ترتیب زمانی را بر هم زده است.

امامی پافشاری می‌کند؛ نیز بر آن است موضوع‌ها را تنها بر پایه آثار و دیدگاه‌های امامیه بررسی و نتیجه‌گیری کند.

۳-۳. منبع یابی

از دیگر جنبه‌های بااهمیت مطالعات کلبرگ، منبع‌یابی از دل آثار است؛ به این معنا که تلاش کرده از لابه‌لای نوشته‌های منابع، آثار مکتوب امامی را بازشناسی کند. این کار علاوه بر شناسایی و دسته‌بندی این آثار، به ریشه‌یابی و استناد بسیاری از موضوع‌های مطرح در مباحث امامی کمک فراوانی می‌کند. *A Medieval Muslim Scholar at Work*^۱ از برجسته‌ترین کارهای او در این زمینه است. در این اثر، کلبرگ از سید بن طاوس در جایگاه نماینده واپسین نسلی یاد می‌کند که بخش بزرگی از ادبیات متقدم شیعی را - که اکنون از میان رفته‌اند - در دسترس داشت. کلبرگ با بهره‌گیری از نگاشته‌های به‌جامانده از او، کتاب‌خانه‌اش را بازسازی و در این میان، شماری از متون شیعی و سنی را نیز که اکنون در دسترس نیستند، از لابه‌لای ارجاع‌هایش بازیابی و حتی ردپای برخی آثار او را در منابع دیگر یافته است. او هم‌چنین در کنار آگاهی‌های ارزش‌مند درباره ادبیات عرب سده‌های میانه، شرایط کلی محیط ابن طاوس و جزئیات کتاب‌هایی را که در دسترس او بوده، مانند قدمت، قطع و اندازه نسخه‌ها (کلبرگ، ۱۳۷۱: ۱۳) بازیابی کند. بخش بزرگی از جزئیات زندگانی شخصی و علمی، رویدادهای تاریخی، سیاسی و اجتماعی دوران ابن طاوس از برخی نگاشته‌های او نیز بازیابی شده است (کلبرگ، ۱۳۷۱: ۱۹-۳۹).

نمونه کوچک‌تر در مقدمه *بر التنزیل و التحریف* سیاری مشاهده می‌شود. کلبرگ در یک بررسی پرکار در اسناد تفسیر قمی، و در جست‌وجوی ردپاهایی از حضور سیاری، روایاتی را که قمی با واسطه از سیاری نقل کرده یا در زنجیره راویان وجود دارد، مشخص کرده است (Kohlberg, 2009: 35-37).

۴. پیش‌فرض‌ها

با این همه، آنچه آشکارا بر پژوهش‌های کلبرگ سایه انداخته، پیش‌فرض‌هایی است که

۱. این کتاب توسط رسول جعفریان و سیدعلی قرانی با نام *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او* به فارسی ترجمه شده است (کلبرگ، اتان، *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او*، مترجمان: سیدعلی قرانی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه عمومی آیه‌الله مرعشی نجفی رحمته، ۱۳۷۱).

درباره موضوع‌های گوناگون در شیعه‌پژوهی او خودنمایی می‌کنند. در این نوشتار، به نمونه‌هایی از این پیش‌فرض‌ها اشاره می‌شود.

۴-۱. خاستگاه تشیع

از آن‌جا که کلبرگ شیعه را گروه، دسته یا فرقه‌ای می‌انگارد که نه از آغاز اسلام، بلکه مدتی پس از رحلت پیامبر ﷺ به دلایل سیاسی سر برآورد (Kohlberg, 2009, I: 2)، آن را در خلأ و با کمترین پیوستگی یا اشتراک ریشه‌ای با اهل سنت - که در هر جا فرصت کرده آنان را به عنوان پیروان اولیه و اصیل دین اسلام^۱ خوانده - در نظر می‌گیرد. معیار تحلیل، برداشت و نتیجه‌گیری‌های او درباره آموزه‌ها و عقاید امامیه، تنها آثار مکتوب امامی است و معمولاً آن همه استناد به منابع اصیل اهل سنت در مجادلات کلامی امامی در نتیجه‌گیری‌ها بی‌تأثیر و صرفاً بر پایه پیش‌فرض‌های گوناگون است؛ علاوه بر این‌که، ظاهراً این روش برای پافشاری بر پیدایش شیعه پس از رحلت پیامبر ﷺ است.

۴-۲. جعل روایات

یکی از مهم‌ترین پیش‌فرض‌هایی که کلبرگ برای آن دلیل موجه و سند موثقی ارائه نمی‌دهد و بر مبنای آن راه هر گونه انتقاد به برداشت‌ها و تحلیل‌های خود را می‌بندد، این است که شیعه، در درازای تاریخ، روایات و دیدگاه‌های گوناگونی را متناسب با اقتضانات مذهبی، اجتماعی، سیاسی و... بر ساخته و در منابع جای داده است تا بتواند با استناد به آن‌ها، مسائل اعتقادی خود را تکمیل یا تصحیح کند و بر پایه آن‌ها آموزه‌های کلامی خود را سامان دهد. از این رو، هر استنادی به شواهد روایی در منابع متقدم شیعه با این پیش‌فرض بی‌اعتبار خواهد بود و در نتیجه، خاورشناس به سادگی تا پایان پژوهش خود، با خلع سلاح منتقدان، بدون هیچ مشکلی به نتیجه دل‌خواه می‌رسد: «با آغاز سده چهارم دیدگاه‌های میانه‌روتر دیگری نیز در مجامع روایی امامی جای داده شد» (Kohlberg, 1973: 214).

در متن اصلی نقل بالا فعل "incorporate" (جای دادن) به معنای قرار دادن چیزی به گونه‌ای است که بخشی از چیز دیگر را تشکیل دهد (Hornby, 2010: 787)؛ بدین معنا که «پیش‌تر در آن‌جا نبوده و سپس جای داده شده است» (Merriam and Webster, Nov. 2019).

بدین ترتیب، کلبرگ در راستای پافشاری بر جعلی بودن روایات فراوانی در ادبیاتِ روایی امامیه، از این دست عبارت‌ها و واژه‌ها بهره برده است. او هم‌چنین با اشاره به این‌که امامیه آغاز سنت ادبی خود را یکی، آثار خود امامان و دیگری، اصول اربعمئنه معرفی می‌کنند، وثاقت دسته نخست یعنی نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و شماری دیگر از آثار مکتوبِ منسوب به امام صادق علیه السلام و امام رضا علیه السلام را نیازمند بازبینی و بررسی می‌داند (Kohlberg, 1991, VII: 128).

۴-۳. گزینش منابع

برخورد گزینشی و جانب‌دارانه با منابع را - که به نظر می‌رسد با هدف پیش بردن پیش‌فرض‌ها در موضوعات گوناگون انجام می‌شود - در مقاله «از امامیه تا اثنی عشریه» می‌توان مشاهده کرد. کلبرگ در این مقاله ادعا می‌کند تا پیش از میانه سده چهارم هیچ روایتی که به دوازده امام یا امام دوازدهم یا غیبت ایشان اشاره کند یافت نمی‌شود، و از همان زمان است که اشاره به دوازده امام به عنوان آموزه به باورهای امامیه افزوده می‌شود (Kohlberg, 1991, XIV: 521). او نخستین شواهد باور به زنجیره‌ای از دوازده امام را در آثار ملل و نحل نگاری، یعنی *فِرَق الشَّیْعَه* نوبختی (۳۱۰ق) و *المقالات و الفرق* سعد بن عبدالله اشعری (۳۰۱ق) می‌یابد و اظهار می‌کند که هر دو حدود سده دهم تکمیل شده‌اند (Kohlberg, 1991, XIV: 521). کلبرگ در ادامه، با مقایسه *خصال* شیخ صدوق که با رسیدن به عدد دوازده به روایاتی درباره دوازده امام علیهم السلام پرداخته، نبود این‌گونه روایات در *المحاسن* را شهادی بر عدم باور به دوازده امام علیهم السلام در زمان برقی می‌داند (Kohlberg, 1991, XIV: 521)؛ در حالی که موضوع *المحاسن* نه امام‌شناسی، بلکه فقهی و اخلاقی است.

نکته دیگر این است که کمتر جایی به اختلاف امامیه بر وثاقت یک منبع و یا قدح و ذم محدثان یا رجالیان از نویسنده، راوی یا شارح آن اشاره می‌کند. البته در مورد برخی از این آثار، به عدم اجماع بر وثاقت یا صحت انتساب آن‌ها به نویسنده خاصی می‌پردازد، با این همه، از این آثار نقل می‌کند و به یقینی نبودن یک مطلب به دلیل اختلاف بر سر آن اشاره نمی‌کند؛ به گونه‌ای که برای خواننده مقبول بودن آن اثر بدیهی می‌نماید؛ مانند انتساب *الکشکول* به سیدحیدر آملی که به آن خواهیم پرداخت.

۴-۴. برداشت‌های شخصی

کلبرگ گاه با این‌که می‌دانسته (Kohlberg, 1973: 214) مقصود از واژگان خاصی در نقل‌ها

و روایات بر اساس تصریح علمای امامیه در دوران‌های گوناگون تعریف مشخصی داشته، مطلبی را به باور امامیه نسبت می‌دهد. برای نمونه، ضمن اشاره به این‌که تهرانی در *الذریعه* کتاب *اصل* سلیم بن قیس را قدیمی‌ترین اثر شیعی عنوان می‌کند، مسئله تحریف را از ظاهر مطلبی که در آن کتاب آمده برداشت، و به عنوان سندی بر باور شیعه به تحریف مطرح می‌کند؛ در حالی که علمای گوناگون شیعه در دوران‌های گوناگون به مقصود از «تنزیل»، «قرآن» و... در این‌گونه نقل‌ها اشاره کرده‌اند که یک معنای تفسیری است (مفید، ۱۳۷۲: ۳۰-۳۱؛ عسکری، ۱۴۱۵ق، ۱: ۲۹۰-۲۹۱؛ کلینی، ۱۳۹۲، ۱: ۱۶۱). این‌گونه برداشت ظاهری از واژگان تخصصی تفسیری - کلامی در مقاله «تحریف» بارها تکرار می‌شود و با این‌که به معنای تفسیری این واژگان اشاره می‌کند، هم‌چنان بر انتساب تحریف قرآن به امامیه پای می‌فشارد (Amir-Moezzi and Kohlberg, 2009, 33-38).

این شیعه‌پژوه گاهی بدون اشاره به روش نویسنده یک کتاب، مطالب آن را به گونه‌ای جلوه می‌دهد که گویی برخلاف قاعده رایج در میان امامیه و گاه از سر ناچاری است؛ مثلاً بدون هیچ توضیحی ذکر می‌کند که شرف‌الدین برخلاف سایر امامیه برای اثبات وفاداری حکم بن عتیبه از منابع سنی نقل می‌کند (Kohlberg, 1991, V: 46)؛ در حالی که روش *المراجعات* اثبات باورهای امامیه بر اساس منابع سنی است نه شیعه، تا بتواند اهل سنت را قانع کند. گاه نیز - احتمالاً به علت نداشتن آشنایی کامل به زبان - از نوشته‌ای برداشت متفاوت از ظاهر آن می‌کند؛ برای مثال، در مقاله «برخی دیدگاه‌های امامیه درباره تقیه»، لحن نویسنده معاصر امامی کتاب *کشف الحجب و الأستار* را، هنگام معرفی روش و محتوای کتاب *النقض* قزوینی، سرزنش‌آمیز و معترضانه می‌داند؛ و از واژه «rebuke» به معنی سرزنش، طعن، تخطئه، سخن‌شدیدال‌لحن و... (Hornby, 2010: 1260; Merriam-Webster's Online Dictionary, 2019) در توصیف این دیدگاه بهره می‌برد (Kohlberg, 1991, III: 402).

نمونه دیگر، دیدگاه شیخ مفید درباره قول به تحریف قرآن است که کلبرگ آن را «کج‌دار و مریز» و غیرقاطعانه معرفی می‌کند؛ و «چون تصریح بر مخالفت با قول به تحریف نکرده و تنها از واژه "أمیل" بهره برده» نتیجه می‌گیرد که شیخ مفید باور به تحریف قرآن را ترجیح می‌دهد (Kohlberg, 1973: 216-217).

۱. برای پاسخ مفصل به مسئله تحریف در باور شیعه، نک: نجارزادگان، فتح‌الله، *سلامه القرآن من التحریف و تفنید الافتراءات عن الشیعه الإمامیه*، نشر مشعر، تهران، ۱۳۸۲

۵. ارزیابی

کلبرگ در پژوهش‌های خود به بسیاری از منابع اصیل و کهن امامی مراجعه می‌کند، و امتیازهای فراوانی در مطالعه، گزینش و استناد به آن‌ها مشاهده می‌شود. برای نمونه، با توجه به این‌که تمرکز کلبرگ بر مباحث کلامی و آموزه‌های امامیه است، استناد و مراجعه او به منابع کلامی و نیز بهره‌گیری از استدلال‌های کلامی امامیه فراوان مشاهده می‌شود (Kohlberg, 1991, IX: 160; Kohlberg, 1991, XI: 250; Kohlberg, 1973: 215). با این همه، بر شیوه بهره‌گیری او از آن‌ها، انتقادهایی می‌توان وارد ساخت که در ادامه به برخی اشاره می‌شود.

۵-۱. شیوه ارجاع به منابع

دقت و فراوانی منابع امامی در ارجاع‌های کلبرگ، نشان از گستره آشنایی او با آثار امامی دارد. این آشنایی نه تنها موضوع منابع، بلکه ویژگی پدیدآورندگان آن‌ها را نیز فرامی‌گیرد. با این همه، استناد و مراجعه به منابع دست‌چندم در آثار کلبرگ مشاهده می‌شود؛ این استنادها گاه به صورت ارجاع به یک منبع قدیمی‌تر با واسطه یک اثر متأخرتر است. نمونه این وضعیت در ارجاع به کتاب‌های مقتضب الأثر عیاشی، *أمالی* شیخ طوسی، دو شرح *نهج البلاغه* بحرانی و ابن‌ابی‌الحدید، و *الغیبة نعمانی* با واسطه *بحار الأنوار*، به ترتیب در مقاله‌های «از امامیه تا اثنی عشریه» (Kohlberg, 1991, XIV: 527)، «جهاد» (Kohlberg, 1991, XV: 71, 72, 78, ...)، و مقاله «صحابه» در استناد به *بحار الأنوار* به نقل از *أمالی* شیخ طوسی (Kohlberg, 1991, IX: 169) و *مرآة العقول* با واسطه *اصول کافی* (Kohlberg, 1991, III: 398) مشاهده می‌شود؛ در حالی که کلبرگ در همان مقاله‌ها، و نیز در دیگر آثار خود، به این منابع مستقیماً استناد کرده است.

۵-۲. اعتبار منابع

نکته دیگر، اعتبار منابع امامی در استنادهای کلبرگ است. برای نمونه، یکی از پرجای‌ترین منابع، تفسیر قمی است؛ در حالی که اختلاف دیدگاه بر سر درستی انتساب بخش بزرگی از این تفسیر به قمی و در نتیجه اعتبار آن در میان اندیشمندان امامی در دوران‌های گوناگون، به حدی آشکار و مطرح است (فتاحی‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۰-۷؛ صاحبی، ۱۳۹۲: ۲۰-۷؛ قاضی‌زاده، ۱۳۷۵:

۱۱۴-۱۳۸) که ارجاع به آن، در این سطح گسترده، از او انتظار نمی‌رود. کلبرگ مانند بسیاری از خاورشناسان دیگر، یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهشی خود را بررسی و اثبات عدم انتساب یا وثاقت برخی منابع اسلامی یا امامی به مؤلفان آن‌ها می‌داند (Kohlberg, 1991, XVI: 42).

این وضعیت درباره کتاب سلیم بن قیس از اصول اربعه تکرار می‌شود. اگرچه این اثر، منبعی متقدم به شمار می‌رود و کلبرگ نیز ابتدا برای توجیه مراجعه به آن، توجه خواننده را به موارد تأیید، تمجید و بهره‌گیری علمای امامی از این اثر جلب می‌کند (Kohlberg, 1973: 211)، اما در میان علمای امامیه در انتساب همه مطالب موجود در آن به سلیم بن قیس و نیز کامل و در دسترس بودن مطالب اصلی آن توافق نظر نیست (جوادی، ۱۳۸۴: ۱۶۳-۱۷۹؛ معارف و خان‌بابا، ۱۳۹۴: ۷۱-۹۲). هم‌چنین کلبرگ با وجود اشاره به دیدگاه کُربن در تردید در انتساب کتاب الکشکول به آملی، در مقاله‌های گوناگونی به آثار او مراجعه کرده است (Kohlberg, 1991, XVI: 46).

کلبرگ گاهی در آثار امامیه به منابعی استناد جسته که نویسندگان آن‌ها به دلیل یادکرد مطالب نزدیک به دیدگاه غلات و یا مستند به عرفان و باطنی‌گرایی - که در اندیشه بنیادین امامیه پذیرفته نیست - بارها از سوی محدثان، متکلمان و رجالیان امامی مورد قدح و ذم قرار گرفته‌اند؛ گاه بدون این‌که به چنین ویژگی این افراد اشاره‌ای کند، بارها به آثار آنان استناد می‌کند؛ مانند مشارق الأنوار اثر بُرسی که برخی امامیه او را به غلو متهم کرده‌اند؛ تا جایی که علامه مجلسی در مقدمه بحار الأنوار مطالبی را که او در کتاب‌های مشارق و الأئمه به تنهایی نقل می‌کند - «از آن رو که نادرستی و آمیختگی و غلو را به ذهن می‌آورد» - غیر قابل اعتماد می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۱: ۱۰). گاه نیز بر این‌که آثار برخی، با وجود قدح و ذم از سوی بسیاری امامیه، مرجع افراد و آثار معتبری در امامیه بوده‌اند (Kohlberg, 1991, IX: 160; XIII: 27) پافشاری می‌ورزد؛ که التحریف و التنزیل سیاری مشخص‌ترین آنان است. با این‌که به قدح شدید سیاری به عنوان غالی و ضعیف اذعان دارد، بر جایگاه او به عنوان مرجع اصلی علی بن ابراهیم در تفسیر اشاره و بر استناد بسیاری از محدثان امامیه به آثار او اصرار می‌کند (Kohlberg, 1973, 213; Amir-Moezzi and Kohlberg, 2009, 33-38)؛ در حالی که به دیدگاه‌های متقابل نمی‌پردازد که اصولاً بخش بزرگی از کتاب او را دالّ بر تحریف نمی‌داند (کریمی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۶-۱۸). به نظر می‌رسد، هدف او بزرگ‌نماییِ باور امامیه نخستین به تحریف قرآن است. یادآوری می‌شود، بسیاری از محدثان، متکلمان و نویسندگان امامیه،

سیاری را از نویسندگان طاهریان، ضعیف و فاسدالمذهب می‌دانند که روایات او دارای احادیث مرسل فراوان، تخلیط و غلو است و باید ترک شوند (نجاشی، ۱۳۹۴، ۱: ۴۲۹-۴۳۰؛ ابن‌الغضائری، ۱۳۸۰: ۴۰).

۳-۵. نادیده گرفتن شواهد

چنان‌که گفتیم، کلبرگ به وجود روایاتی تا پیش از سده چهارم که به شمار امامان دوازده‌گانه اشاره کرده باشند، قائل نیست. با این‌که بصائرالدرجات صفار (۲۹۰ق) یکی از پرجایزترین منابع امامی در آثار دیگر اوست، در مقاله «از امامیه تا اثنی‌عشریه»، نه تنها به احادیثی که در این باره در این منبع وجود دارد استناد نکرده، بلکه آشکارا وجود چنین احادیثی را در آن منکر شده است (Kohlberg, 1991, XIV: 523)؛ در حالی که در مقاله‌ای دربارهٔ محدث بودن امامان علیهم‌السلام - که حجمی حدود نیمی از آن مقاله را دارد - حداقل دو روایت از بصائر آورده که آشکارا به تعداد امامان اشاره دارند (Kohlberg, 1991, V: 727,729). ضمن این‌که در همین اثر نیز به دوازده تن بودن محدثان که با توجه به ادامهٔ حدیث، به وضوح به معنای امامان است، اشاره شده است (صفار، ۱۳۹۴: ۷۲۷-۷۲۹).^۱ هم‌چنین در منابع دیگری که کلبرگ در نوشتارهای گوناگون خود به آن‌ها استناد و ارجاع داشته، مانند کتاب سلیم بن قیس (کوفی هلالی، بی‌تا: ۲۰۱) می‌توان روایاتی یافت که به شمار یا نام امامان تصریح شده است.

۴-۵. غلبهٔ نگاه برون‌دینی بر تحلیل‌ها

کلبرگ به اقتضای نگاه برون‌دینی و غفلت از توجیه و تبیین‌های درون‌دینی - که در هر باوری وجود دارد - گویی هیچ حقی برای امامیه قائل نبوده که از باورهای خود دفاع کند و یا در دفاعیه‌ها به دیدگاه‌ها و محتوای منابع خصم استناد و ارجاع دهد. برای نمونه، در نقد کتاب جعفری^۲، از این‌که او به محتوای منابع طرف‌دار شیعه ارجاع می‌دهد، انتقاد می‌کند و مواردی مانند این‌که شیعه خاستگاه خود را به زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم منتسب می‌داند، یا امیرمؤمنان علیه‌السلام را نخستین مردی که به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ایمان آورد، یا نگاه شیعه به صلح امام حسن علیه‌السلام و قیام امام

۱. باب «فی الأئمة أنهم محدثون»، احادیث شماره ۱۱۴۸، ۱۱۴۹ و ۱۱۵۰.

2. Jafri, S.M.H., *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, (2002), Oxford Univ. Press., U.K.

حسین علیه السلام را نمی‌پذیرد و رویکرد نویسنده را به دلیل تفاوت با مطالب اهل سنت رد می‌کند (islam_shia_development_early_and_www.historytoday.com/reviews/origins).

او گاه استناد شیعه به محتوای آثار اهل سنت را دست‌آویزی برای توجیه، انتساب نابجا یا اغراق در باورهای اصیل اهل سنت نشان می‌دهد؛ برای نمونه، شیعه امامیه ضمن تبیین مصداق‌های روایات امیران دوازده‌گانه که در منابع روایی اهل سنت مانند مسند احمد بن حنبل، صحیح بخاری، صحیح مسلم و... آمده، این روایات را شاهی بر درستی باور به دوازده امام در میان امامیه، و خاستگاه اصیل اسلامی و نبوی آن اعلام می‌کند. اما کلبرگ با نپذیرفتن این استدلال‌ها، آن را تبدیل به نقطه‌ضعف شیعه امامیه می‌کند (Kohlberg, 1991, XIV: 526, 529): «به دلایل آشکار جدلی، برای نویسندگان شیعی اهمیت ویژه‌ای داشت که بتوانند آموزه دوازده امامشان را با نقل روایات سنی استحکام بخشند. به‌ویژه در این رابطه حدیثی از پیامبر نقل می‌شود که: "پس از من دوازده جانشین (خلیفه) (یا امیر) خواهد بود که همگی از قریش هستند" ... الخزاز این حدیث و روایات مشابه را با سند صحابه‌ای که به هواداری از علی شهره‌اند... نقل می‌کند؛ هرچند به سند عمر، عثمان، ابوهریره و عایشه که همگی در نگاه محدثان شیعی مخالفان سرسخت علی به شمار می‌روند نیز نقل می‌کند. نتیجه‌ای که نویسنده شیعی سده چهارم بیرون می‌کشد، روشن است: حق حاکمیت همه دوازده امام در تفویض مستقیم قدرت از سوی محمد ریشه دارد.»

در جمله‌های بالا، کلبرگ در چند تعبیر کنایه‌آمیز به استنادها و بهره‌گیری‌های متکلمان امامیه نسبت به این دسته روایات ایراد می‌گیرد و حتی به نظر می‌رسد «الخرزاز» را به سندسازی متهم می‌کند؛ در حالی که یکی از روش‌های جدل، استناد به پذیرفته‌های طرف مقابل است؛ به‌ویژه اگر در منابع هر دو سو، مطالب مورد اتفاق یافت شود؛ اما کلبرگ این روش را دست‌آویز و گریزگاه جلوه می‌دهد.

او بدون پرداختن به دلیل‌های قیام سیدالشهدا علیه السلام از دیدگاه امامیه، این قیام را برای کسب قدرت معرفی می‌کند (Kohlberg, 1991, I: 5)؛ یا بدون هیچ اشاره‌ای به پیشینه، شیوه‌ها و توجیه‌های فرهنگی نهفته در مراسم عزاداری محرم، تنها به زنجیرزنی‌های همراه با تیغ اشاره می‌کند، با این‌که برای نمونه، به‌ویژه در ایران، زنجیرزنی با تیغ بسیار اندک بوده است (Kohlberg, 1991, I: 21).

۵-۵. خطا در برداشت

درباره برداشت کلبرگ از لحن النیسابوری نسبت به قزوینی، با مراجعه به متن اصلی که به زبان عربی است، نه تنها مفهوم سرزنش و اعتراض در توضیح نویسنده دیده نمی‌شود، بلکه رعایت احترام، بزرگداشت و همراهی و هم‌دردی کاملاً مشهود است، و نویسنده احتمال کاربست تقیه توسط قزوینی را برای توجیه و رفع شبهه و انتقاد احتمالی دیگران مطرح کرده است (النیسابوری، ۱۳۳۰ق: ۵۸۶). اشتباه در برداشت، درباره دیدگاه شیخ مفید نسبت به تحریف قرآن نیز آشکار است، زیرا شیخ مفید با عباراتی واضح و با تفکیک منطقی قول‌ها نسبت به تحریف قرآن، آشکارا دیدگاه دوم امامیه را مبنی بر لزوم تفکیک معانی و اصطلاحات «تنزیل» و «قرآن»، درست‌تر می‌داند و تمایل خود را به آن اعلام می‌کند: «و عندی أن هذا القول أشبه من مقال من ادعى نقصان كلم من نفس القرآن على الحقيقة دون التأويل، وإليه أميل والله أسأل توفيقه للصواب» (مفید، ۱۳۷۲: ۳۰-۳۱).

ظاهراً کلبرگ معنای واژه «أشبه من» را «شبهه‌تر به» متوجه شده، در حالی که این ترکیب - به‌ویژه در اصطلاح فقهی و کلامی - به معنی «أقرب إلى الصواب» و «آشکارتر و نزدیک‌تر به حق» است.^۱ هم‌چنان‌که در اثر دیگرش، با استدلال به این‌که روایات وابسته به رخداد تغییر و تحریف در قرآن، اخبار آحادند، مجدداً بر لزوم پذیرش و پیروی از قرآن موجود تأکید می‌کند (مفید، ۱۳۸۶: ۸۰).

جمع‌بندی

مراجعه و استناد به منابع اصیل در شیعه‌پژوهی در دیدگاه کلبرگ اهمیت فراوانی دارد؛ تا آن‌جا که او یکی از مهم‌ترین دلیل‌های ناشناخته بودن شیعه امامیه را در طول تاریخ، عدم بهره‌گیری پژوهش‌گران از منابع اصیل امامی می‌داند. این نوشتار بر آن بود که با بررسی چگونگی بهره‌گیری کلبرگ از منابع امامی در مطالعات شیعی نشان دهد او تا چه اندازه به باور خود در زمینه استناد به منابع اصیل امامی، پای‌بند بوده است. بررسی منابع امامی و تلاش برای

۱. دهخدا این واژه را به صورت «در تداول فقها: أظهر، نزدیک‌تر به حق، و الأشبه الجواز» معنا کرده است (دهخدا، ۱۳۷۲: ۲۲۱۲). معرفت نیز این واژه را این‌گونه ترجمه کرده است: «این سخن نزد من از سخن کسی که قائل شده "از کلمات قرآن چیزی افتاده" بیشتر قابل توجه (أقرب فی النظر) است» (معرفت، ۱۴۳۲ق، ۶: ۵۶).

بررسی کلی برخورد کلبیگ با اعتبار منابع، گزینش و چگونگی برداشت‌ها از آن‌ها، توجه به مفاهیم و واژگان ویژه و شیوه برخورد با شواهد، داوری نسبی درباره برآیند آثار این شیعه‌پژوه را ممکن ساخت.

در مجموع، می‌توان گفت که کلبیگ با بهره‌گیری از شمار فراوان منابع امامی، توانایی و پشتکار ستایش‌برانگیزی در این زمینه از خود به نمایش گذاشته است. گوناگونی موضوع‌های این منابع، از دیگر ویژگی‌های پژوهش او به شمار می‌رود. اما پایه‌گذاری نگرش او بر پیش‌فرض‌هایی همچون زمان پیدایش شیعه پس از رحلت پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، خاستگاه سیاسی آن، و جعل روایات توسط امامیه، در کنار غلبه نگاه برون‌دینی بر تحلیل‌ها و خطاهایی در برداشت از مفاهیم، قدرت و اعتبار کارهای او را تحت تأثیر قرار داده است.

منابع

۱. ابن‌الغضائری الواسطی البغدادی، احمد بن الحسین، (۱۳۸۰)، *الرجال*، تصحیح: محمدرضا الحسینی الجلالی، قم، دار الحدیث، چاپ اول.
۲. الویری (خندان)، محسن، (۱۳۷۴)، «ترجمه و نقد مقاله از امامیه تا اثنی عشریه»، *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام*، سال اول، شماره ۲، ص ۲۲۰-۲۰۱.
۳. جوادی، قاسم، (۱۳۸۴)، «کتاب سلیم بن قیس هلالی»، *فصلنامه علمی - تخصصی علوم حدیث*، شماره ۳۴-۳۶، ص ۱۶۳-۱۷۹.
۴. حسن‌نیا، علی، (۱۳۹۴)، *تحلیل انتقادی حدیث شیعه از نگاه مستشرقان*، پایان‌نامه، استاد راهنما: علی راد، دانشگاه تهران، پردیس فارابی.
۵. حسینی طباطبائی، مصطفی، (۱۳۷۵)، *نقد آثار خاورشناسان، شامل زندگی‌نامه علمی و نقد آثار بیست تن از خاورشناسان نامدار*، تهران، چاپخس، چاپ اول.
۶. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۲)، *لغت‌نامه (ج ۲)*، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ اول.
۷. الرازی، فخرالدین محمد بن عمر الخطیب، (بی‌تا)، *المحصل*، تحقیق: طه عبدالرؤف سعد، قاهره، مکتبة کلیات الأزهریه.
۸. زمانی، محمدحسن، (۱۳۸۵)، *شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان: تاریخچه، اهداف، مکاتب و گستره فعالیت مستشرقان*، قم، بوستان کتاب، چاپ اول.

۹. شیخ مفید، محمد بن نعمان، (۱۳۳۰)، *اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات*، تقدیم: شیخ فضل الله زنجانی، تبریز، مطبعة رضایی، چاپ دوم.
۱۰. شینی میرزا، سهیلا، (۱۳۸۵)، *مستشرقان و حدیث: نقد و بررسی دیدگاه‌های گلدزیهر و شناخت*، تهران، هستی نما، چاپ اول.
۱۱. صاحبی، محمدجواد، (۱۳۹۲)، «پژوهشی درباره تفسیر قمی»، *شناخت‌نامه تفاسیر: مقالاتی در شناخت تفاسیر قرآن کریم*، قم، بوستان کتاب، چاپ اول.
۱۲. صانع‌پور، مریم، (۱۳۹۳)، *شیعه‌شناسان غربی و اصول اعتقادات شیعه دوازده امامی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول.
۱۳. الصفار القمی، محمد بن الحسن، (۱۳۹۴)، *بصائر الدرجات فی علوم آل محمد علیهم‌السلام*، تصحیح: علیرضا زکی زاده رنانی، قم، زائر، چاپ اول.
۱۴. عسکری، سیدمرتضی، (۱۴۱۵ق)، *القرآن الکریم و روایات المدرستین*، بیروت، شركة التوحید للنشر، چاپ اول.
۱۵. فتاحی زاده، فتحیه، (۱۳۷۹)، «مقایسه تفسیر قمی با روایات تفسیری علی بن ابراهیم در کافی»، *پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، شماره ۳، ص ۷-۲۰.
۱۶. قاضی زاده، کاظم، (۱۳۷۵)، «پژوهشی درباره تفسیر علی بن ابراهیم قمی»، *بینات*، سال سوم، شماره ۱۰، ص ۱۱۴-۱۳۸.
۱۷. کریمی، محمود و سجاد طباطبایی نژاد، (۱۳۹۱)، «تحلیل انتقادی نظرات "اتان کولبرگ" در موضوع جهاد از دیدگاه امامیه»، *علوم قرآن و حدیث*، شماره ۱۱، ص ۸۷-۱۱۲.
۱۸. کریمی نیا، مرتضی، (۱۳۸۵)، «اختلاف قرائت یا تحریف قرآن (نگاهی به نقل روایات شیعه در تفسیر التبیان)»، *علوم حدیث*، دوره ۱۱، شماره ۲ (۴۰)، ص ۳-۲۱.
۱۹. کلببرگ، اتان، (۱۳۷۱)، *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او*، ترجمه: رسول جعفریان و سیدعلی قرائی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، چاپ اول.
۲۰. کلینی رازی، محمد بن یعقوب، (۱۳۹۲)، *اصول الکافی*، قم، دار الحدیث، چاپ سوم.
۲۱. الکوفی الهلالی العامری، سلیم بن قیس، (بی تا)، *کتاب سلیم بن قیس*، نجف، مطبعة الحیدریه.
۲۲. گروهی از علما و اساتید حوزه و دانشگاه، (۱۳۱۴ق)، *محمدهادی معرفت: «نظرات شیخ مفید در رابطه با دو مسئله "تحریف" و "نزول دفعی" قرآن»*، *المقالات و الرسائل = مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید رحمته*، قم، کنگره هزاره شیخ مفید، چاپ اول.

۲۳. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليه السلام، بیروت، دار إحياء التراث العربي، چاپ سوم.
۲۴. معارف، مجید و مؤگان خان‌بابا، (۱۳۹۴)، «بررسی و نقد متفردات کتاب سلیم بن قیس الهلالی»، علوم حدیث، سال بیستم، شماره دوم، ص ۷۱-۹۲.
۲۵. معارف، مجید و سیدسجاد طباطبایی نژاد و یحیی میرحسینی، (۱۳۹۲)، «نقد روایی - کلامی بر دیدگاه اتان کلببرگ در موضوع "تقیه از منظر امامیه"»، علوم قرآن و حدیث، سال هجدهم، شماره ۶۹، ص ۱۵۵-۱۸۰.
۲۶. معرفت، محمدهادی، (۱۴۳۲ق)، التمهید فی علوم القرآن، الجزء الثامن، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، چاپ اول.
۲۷. مفید، محمد بن محمد، (۱۳۸۶)، أجوبة المسائل السرویه، قم، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.
۲۸. نجارزادگان، فتح‌الله، (۱۳۸۲)، سلامة القرآن من التحريف و تقنيد الافتراءات عن الشيعة الإمامية، تهران، مشعر، چاپ اول.
۲۹. النجاشی، ابی‌العباس احمد بن علی، (۱۳۹۴)، رجال النجاشی (فهرست اسماء مصنفی الشيعة)، تحقیق و تعلیق: محمدباقر ملکیان، قم، بوستان کتاب، چاپ اول.
۳۰. النیسابوری الکتوری، اعجاز حسین، (۱۳۳۰ق)، كشف الحجب و الأستار عن اسماء الكتب و الأسفار، تحقیق: محمد هدایت حسین بن علامه، کلکته، بیتس مشن.
31. Amir_Moezzi, M.A. and Kohlberg, Etan, (2009), *Revelation and Falsification*, Brill, Leiden.
32. Gibb, H.A.R. et al (ed.), (1960), *Encyclopedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden, 2nd Edition.
33. Jafri, Syed Husain Mohammad, (2002), *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Oxford University Press, U.K., 1st Edition.
34. Kohlberg, Etan, (1991), *Belief and Law in Imami Shi'ism*, Great Britain, Variorum.
35. _____, (2003), *Shi'ism: The Formation of the Classical Islamic World* (Book 33), New York, Routledge.
36. _____, (1973), "Some Notes on the Imamite Attitude to the Qur'an", *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, Essays presented by his friends and pupils to Richard Walzer on his seventieth birthday, ed. S.M. Stern, Albert Hourani and Vivian Brown, Univ. of South Carolina Press, Columbia, South Carolina.

37. Merriam, G&C and Noah Webster, (last visited: Nov. 2019); *Merriam-Webster's Online Dictionary*; www.merriam-webster.com.
38. https://www.historytoday.com/reviews/origins_and_early_development_shia_islam: Etan Kohlberg, Published in: *History Today*, Volume 35, Issue 4, April, 1985 (last visited: Nov. 2019).